

VIRTUS

21 | 2014

Sanne Frequin

Een tombe als stamboom

Verbeelding van de dynastie voor de eeuwigheid

151

Memento Mori, of gedenk te sterven, was voor de middeleeuwer een belangrijk motto. Voor zorg voor het zielenheil was in de middeleeuwse samenleving een vaste plaats in het dagelijks leven ingeruimd. Talloze objecten resteren als stille getuigen van deze fixatie op het leven na de dood. Van simpele pelgrimstekens en kleine devotionalia tot de immense kathedralen en kloosterkerken, gesticht door devote schenkers voor hun zielenheil en dat van hun familieleden. De belangrijkste representant van de middeleeuwse gedachteniscultus is het grafmonument. Grafmonumenten waren een middel om zowel nabestaanden als bezoekers en religieuzen van de kerk, het kerkhof of het klooster waar men was begraven op te roepen tot het gebed voor het zielenheil. Deze oproep moet vaak heel letterlijk worden genomen. Niet zelden wordt het wederkerige principe *do ut des* expliciet verwoord.¹ Een voorbeeld van dit ‘voor wat hoort wat’-principe dat tot expressie komt op een tombe, is de inscriptie op het graf van Johannes van Warenne (†1304), graaf van Surrey. De bezoeker ontvangt voor gebed voor het zielenheil van de overleden graaf 3000 dagen respijt van het vagevuur:

Vous que passez ou bouche close / Pries pur cely ke cy repose / En vie come vous estatis
jadis fu / Et voir tiel serietz come je su / Sir Johan cout de Gareyn gyst icy / Dieu da salme
est mercy / Ky pur sa alme prieria / Troiz mille jours de pardon avera.²

¹ Voor *do ut des* en *memoria* zie A.J.A. van Bijsterveld, *Do ut des. Gift giving, memoria, and conflict management in the medieval Low Countries* (Hilversum, 2007).

² K. Cohen, *Metamorphosis of a death symbol. The transi tomb in the late Middle Ages and the Renaissance* (Berkeley, 1973) 69. Vertaling door auteur: Wie hier passeert met gesloten mond / Bid voor hem,

Middeleeuwse religieuze nagedachtenis is slechts één component van de middeleeuwse nagedachtenis of *memoria*. Volgens de grondlegger van het onderzoek naar *memoria*, de Duitse historicus Oexle, was deze nagedachtenis een sociaal fenomeen dat de levenden en de doden verbond. Dit speelt zich niet alleen af op religieus, maar ook op sociaal, economisch en politiek vlak.³ Voor grafmonumenten geldt dat de politieke component van de nagedachtenis, zeker in de gevallen van adellijke stichters, niet kan worden onderschat. Familieleden werden regelmatig bij elkaar in een (klooster)kerk begraven, die vaak door de familie zelf was gesticht in de eigen heerlijkheid. Dit centrum van de nagedachtenis vormde bij uitstek een mogelijkheid om zowel de verbondenheid van de familie met de heerlijkheid als de continuïteit van de dynastie te tonen. De lichamen van een lange lijn opvolgers, visueel met elkaar verenigd door hun grafmonumenten, verbeeldden als het ware een driedimensionale genealogie.⁴

152

Het bekendste voorbeeld van een dergelijke genealogie zijn de grafmonumenten in de kathedraal van Saint-Denis in Parijs, die als mausoleum voor de Franse vorsten is ingericht door de Franse koning Lodewijk de Heilige (†1270).⁵ Naast de verbeelding van de genealogie door groepen grafmonumenten die bij elkaar werden geplaatst, werd ook op individuele grafmonumenten verwezen naar dynastieke continuïteit. Deze tombes met familiewapens worden wel *tombs of kinship*, of verwantschapstombes genoemd. De wapens op deze tombes, al dan niet gecombineerd met *pleurants* (rouwende figuren geplaatst op de zijden van de tombe), representeerden directe familie en verdere verwanten met politiek hoog aanzien.⁶ Hierdoor wordt op deze tombes afkomst, continuïteit van dynastie en politieke verwantschap verbeeld.

die hier ligt / Eens in leven was ik zoals jij / En jij zal worden wat ik ben / Sir John, graaf van Gareyn ligt hier / God heb medelijden met zijn ziel / Wie er bidt voor zijn ziel / Zal drieduizend dagen pardon ontvangen.

- 3 O.G. Oexle, 'Memoria und Memorialbild', in: K. Schmid en J. Wollasch, ed., *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München, 1984) 384-440. Op p. 394: '(...) für die Memoria war grundlegend, dass sie soziales Handeln bedeutete, das Lebende und Tote verband. Dabei wurde eine Vielzahl religiöser, politischer, rechtlicher und ökonomischer Gegebenheiten berührt und integriert. Memoria was somit nicht nur ein religiöses Phänomen, sondern umfasste aus das Moment der Rechtssicherung und Besitzsicherung, das Moment der Historiographie, der historischen Erinnerung, aber auch (...) das Moment der Sicherung politischer Legitimität.'
- 4 Het grafmonument als plaats van nagedachtenis is niet altijd aan een stoffelijk overschot verbonden. Zie voor een casestudy naar de betekenis van aanwezigheid van stoffelijke resten bij een graf voor de nagedachtenis: C.A. Stanford, 'The body at the funeral. Imagery and commemoration at Notre-Dame, Paris, about 1300', *Art Bulletin*, LXXXIX (2007) 657-673. Jordan toont verder aan dat religieuze stichtingen in een politieke context kunnen worden gelezen. De zusters Johanna van Vlaanderen (†1244) en Margaretha van Constantinopel (†1280) wierpen door middel van hun donaties aan Cisterciënzer vrouwenkloosters een barrière op voor de Franse koning; E.J. Jordan, *Women, power, and religious patronage in the Middle Ages* (New York, 2006).
- 5 Zie voor opdrachtgeverschap in de Saint-Denis: G. Sommers-Wright, 'A royal tomb program in the reign of St. Louis', *The Art Bulletin*, LVI (1974) 224-243.
- 6 Zie voor de verwantschapstombe en het ontstaan en de functie hiervan: A. McGee Morganstern, *Gothic tombs of kinship in France, the Low Countries, and England* (Pennsylvania, 2000).

Verwantschapstombes, een reconstructie

De hoeveelheid verwantschapstombes in de middeleeuwen was vermoedelijk groter dan de kleine groep tombes die tegenwoordig aan ons is overgeleverd. Grafmonumenten hebben zwaar te leiden gehad onder verwaarlozing, roof, beeldenstormen, conflicten als de Franse Revolutie. Om een indruk te krijgen van het belang van de verwantschapstombe in de middeleeuwen kan gebruik gemaakt worden van een belangrijke bron: tekeningen van grafmonumenten, gemaakt door zeventiende-eeuwse graveurs en antiquairs. Een van de bekendste bronnen is het 'Memorieboek' van Anthonio de Succa. Vanaf 1600 tekende de Succa grafmonumenten, sculptuur en andere objecten met adellijke beeltenissen van de huizen van Oostenrijk, Bourgondië, Brabant en Vlaanderen op in reisboekjes, voorzien van commentaar.⁷ Minder bekend, maar minstens even waardevol, zijn de gravures van Fransman Roger de Gaignières (1660-1715). Door hem werd in de zeventiende eeuw opdracht gegeven aan graveur Louis Boudan gravures te maken van stadsgezichten, tapijten en tombes. Er is door hen een oeuvre van 2029 tekeningen van Franse grafmonumenten samengesteld. De Gaignières laat niet alleen monumenten van hoge adel vastleggen; hij heeft voor ons een vele malen grotere groep tombes van clerici en adel ontsloten. De grote hoeveelheid gravures maakt deze bron bij uitstek geschikt voor kwantitatief onderzoek.⁸

Een analyse van 1428 gravures (tombes met een sterfdatum van voor 1500) levert 65 tombes op (4,6 procent) waarop wapens op de zijden van de tombe zijn afgebeeld, óf waar op de tombe zelf vier of meer wapenschilden zijn afgebeeld.⁹ Door het grote aantal wapenschilden of de plaatsing hiervan kan van deze tombes worden aangenomen dat het gaat om verwantschapstombes waarop de dynastie wordt verbeeld. Deze schatting is overigens zeer conservatief, gemaakt op basis van de gravures van tombes waar in de zeventiende eeuw nog schilden zichtbaar waren. Er zijn aanwijzingen dat de groep van verwantschapstombes vele malen groter is geweest.

7 M. Comblen-Sonkes en C. van den Bergen-Pantens, *Memoriën van Anthonio de Succa* (Brussel, 1977). Ook in de Nederlanden legden graveurs en antiquairs monumenten vast. Het bekendste voorbeeld is Aernout van Buchel die in zijn *Monumenta* handschriften kerken in onder andere het Sticht, Holland, Zeeland en de Betuwe beschrijft. Zie verder voor Van Buchel noot 15.

8 De gravures van tombes zijn gepubliceerd in uitgaven van de *Gazette des Beaux-Arts* door Jean Adhémar. In de artikelen zijn in totaal maar liefst 1837 gravures met tombes gereproduceerd. J. Adhémar, 'Les tombeaux de la collection Gaignières. Dessins d'archéologie du XVIIe siècle', *Gazette des Beaux-Arts*, LXXXIV (1974) 1-192; idem, 'Les tombeaux de la collection Gaignières. Dessins d'archéologie du XVIIe siècle', *Gazette des Beaux-Arts*, LXXXIII (1976) 1-128; idem, 'Les tombeaux de la collection Gaignières. Dessins d'archéologie du XVIIe siècle', *Gazette des Beaux-Arts*, LXXXIV (1977) 1-76. Een groot deel van de gravures bevindt zich nu in de Bibliothèque Nationale in Parijs. De gravures van Gaignières worden weinig gebruikt voor onderzoek. De recentelijk verschenen dissertatie van Robert Marcoux brengt hier hopelijk verandering in. Marcoux ontsluit de collectie door middel van statistisch onderzoek wat vervolgens weer als handvat kan dienen voor casestudies. R. Marcoux, 'L'espace, le monument et l'image du mort au Moyen Âge. Une enquête anthropologique sur les tombeaux médiévaux de la Collection Gaignières' (dissertatie, 2013, Université de Bourgogne, Dijon).

9 Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen adellijke tombes en tombes van clerici, op beide typen komen wapenschilden voor. Deze resultaten komen overeen met de resultaten uit de database van Robert Marcoux. Vgl. noot 8.

Het belang van polychromie, een Utrechtse casus

Middeleeuwse graftombes waren veelal voorzien van rijke polychromie. De *gisants* (ligbeelden) op de tombes waren rijk beschilderd en voorzien van edelstenen, email en bladgoud, zodat deze levensecht leken.¹⁰ Daarnaast bood polychromie de mogelijkheid de dode laten 'spreken'. Ze werd ingezet om de politieke boodschap van dynastieke continuïteit op verwantschapstombes uit te dragen. Mijn recente onderzoek naar een tombe in de Domkerk in Utrecht, heeft aangetoond dat verf ook werd gebruikt om op de zijden van de tombe wapenschilden aan te brengen.¹¹ Deze Utrechtse casus leent zich uitstekend voor het aantonen van het belang van onderzoek naar polychromie voor het ontcijferen van de boodschap van de tombe.

De zwarte tombe van de Utrechtse bisschop Gwijde van Avesnes (†1317) is een monument waar veel van de toeristen die de Domkerk vandaag de dag bezoeken snel voorbij lopen. De bisschop is vrij onbekend, ondanks zijn belangrijkste wapenfeit: het verlenen van stadsrecht aan Amsterdam, en zijn tombe is zwaar gehavend. Gwijde stamde uit het Avesnes geslacht en was de broer van de Jan II (†1304), die bekend is als Jan I graaf van Henegouwen en als Jan II graaf van Holland en Zeeland. Jan II kreeg het graafschap Henegouwen in handen na de bittere strijd tussen zijn vader Jan van Avesnes (†1257) en Margaretha van Constantinopel (†1280) gravin van Vlaanderen en Henegouwen, de grootmoeder van Jan II en Gwijde. Aan basis van dit conflict lagen de twee huwelijken van Margaretha. Haar eerste huwelijk, gesloten op tienjarige leeftijd met Burchard van Avesnes (†1255), werd op instigatie van haar zuster Johanna van Vlaanderen (†1244) in 1222 ongeldig verklaard. Jan van Avesnes en de andere twee zoons uit dit huwelijk werden bastaards. De oudste zoon uit het tweede huwelijk van Margaretha, Willem III van Dampierre (†1251), was de legitieme opvolger van Margaretha. De oudste bastaardzoon Jan I liet het hier niet bij zitten. De claim van Jan van Avesnes en zijn familie vormde de kiem voor de Vlaams-Henegouwse successieoorlog, een conflict dat Henegouwen en Vlaanderen in de dertiende eeuw in zijn greep hield, en waarin ook Gwijde zich mengde. Van den Hoven van Genderen omschrijft Gwijde zelfs als 'zaakwaarnemer in Holland' voor zijn broer Jan II. De rol van bisschop Gwijde in de politieke schermutselingen van zijn tijd moet niet worden onderschat.¹²

154

10 Zie voor polychromie op sculptuur: S. Boldrick, D. Park en P. Williamson, *Wonder. Painted sculpture from medieval England* (Leeds, 2003) 42. Over de status van de *gisants* (dood, in eeuwige slaap of wakker) en de betekenis hiervan wordt gediscussieerd. Vooral het openen of sluiten van de ogen is binnen deze discussie een argument. Zie hiervoor: E. Panofsky, *Tomb sculpture. Four lectures on its changing aspects from ancient Egypt to Bernini* (New York, 1964).

11 De resultaten van dit onderzoek en de reconstructie zijn recentelijk verschenen in: S. Frequin, 'A voice from the grave. The tomb of Guy of Avesnes in Saint-Martin's Cathedral in Utrecht', in: A.J. van Egmond en C.A. Chavannes-Mazel, ed., *Medieval art in the Northern Netherlands before Van Eyck. New facts and features* (Utrecht, 2014) 160-171.

12 Zie voor de geschiedenis van het conflict: Ch. Duvivier, *La querelle des d'Avesnes et des Dampierres jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes (1257)* (2 dln.; Brussel, 1894). Voor Gwijde van Avesnes: A.J. van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden. Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij, ed., *Één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum, 2000) 77-92.

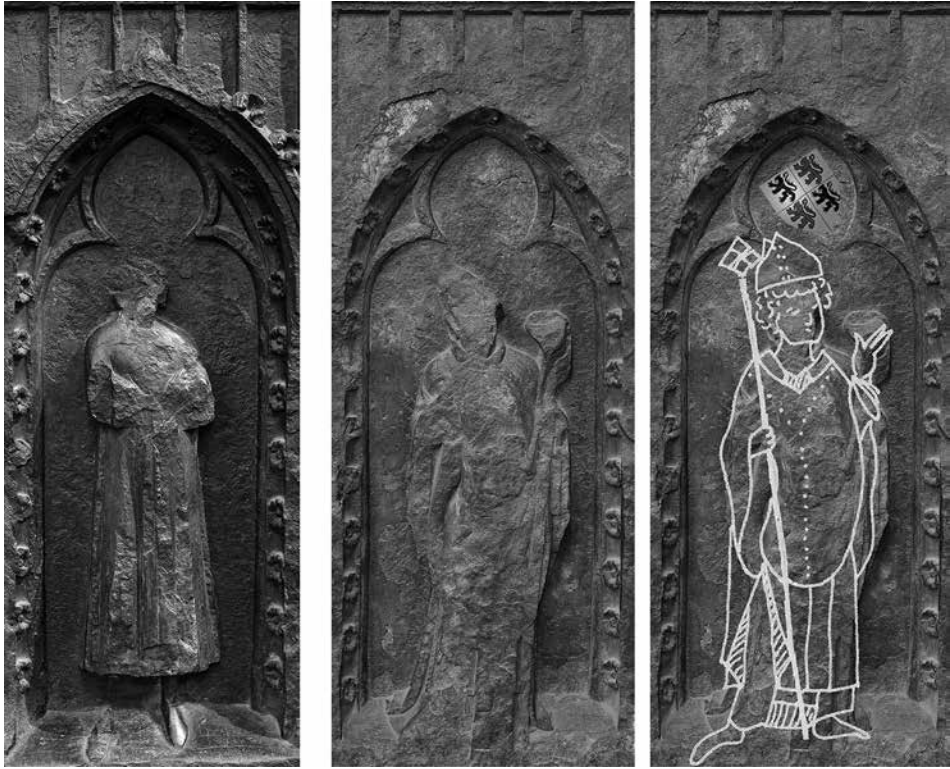
Lange zijde van de tombe van Gwijde van Avesnes (†1317) in de Avesneskapel van de Domkerk te Utrecht. Op de wanden van de tombe zijn in totaal veertien *pleurants* afgebeeld (foto Jos Stöver, *Erfgoedfoto.nl*)

Verwantschapstombes kunnen, in politiek roerige tijden, worden ingezet als politiek propaganda middel. Morganstern identificeert enkele Avesnes tombes als verwantschapstombes en brengt deze in verband met het opvolgingsconflict. De ongebruikelijke plaatsing van het wapen van grootmoeder Margaretha van Constantinopel aan de lange zijde van de tombe van Jan II, in plaats van aan het hoofd van de tombe, illustreert volgens Morganstern de verstoorte familieverhoudingen.¹³

Ook de tombe van Gwijde was vermoedelijk een verwantschapstombe. Het monument is gemaakt van de zwarte Doornikse steen (*marbre de Tournai*).¹⁴ De gisant van de bisschop ligt in liturgische kledij op de tombe. Op de wanden van de tombe zijn veertien pleurants afgebeeld in hoog-reliëf. De kwaliteit van de sculptuur van de tombe is ondanks de zware beschadigingen nog zichtbaar. In de harde steen zijn details, zoals de handen van pleurant A (meest links op de tombe), die hij in een gebaar van rouw onder zijn oksel wringt, op sublieme wijze verbeeld. De hardheid en daarmee de moeilijkheidsgraad van het bewerken van dit materiaal in acht genomen, is dit beeldhouwwerk van topniveau.

¹³ Morganstern, *Gothic tombs of kinship*, 53-63.

¹⁴ Zie voor tombes van Doornikse hardsteen: D. Roggen, 'Doornikse hardplastiek in het Sticht', *Gentse Bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XIII (1951) 193-199.

De pleurants 2A en 2I op de lange zijde van de tombe van bisschop Gwijde van Avesnes. Opvallend is de lagere schouderlijn van pleurant 2I ten opzichte van pleurant 2A. Rechts een mogelijke reconstructie van pleurant 2I, op basis van afbeeldingen van bisschoppen in contemporaine miniaturen (foto's Jos Stöver, Erfgoedfoto.nl, reconstructie door auteur)

Wanneer naar de serie pleurants op de lange zijde van de tombe gekeken wordt, valt direct op dat een van de figuren (pleurant I, tweede van rechts op de tombe) lager geplaatst is dan de andere figuren. Gezien de kwaliteit van de sculptuur is het onwaarschijnlijk dat de beeldhouwer een fout heeft gemaakt in de compositie. Het is aannemelijker dat deze figuur bewust lager is geplaatst. Ondanks de beschadigingen, valt goed op te maken waarom nu juist deze figuur lager geplaatst moest worden. De pleurant is qua kledij te vergelijken met de gisant van bisschop Gwijde zelf op de tombe. De kraag van zijn *amict* (halsdoek) is zichtbaar, hij draagt een mijter en hij lijkt een staf in zijn hand te hebben. De verklaring voor de lagere positie kan gevonden worden in de mijter. De pleurant-bisschop is lager geplaatst zodat zijn mijter de nis boven zijn hoofd niet zou vullen. Het wapenschild, waarmee deze bisschop door toeschouwers geïdentificeerd kon worden is ooit in deze nis geschilderd geweest.

De zeventiende-eeuws antiquair Aernout van Buchel (of Buchelius) schrijft in zijn *Monumenta* dat op de tombe van Gwijde tekst geschilderd was, maar dat deze schildering al ern-

stig was vervaagd.¹⁵ Recent technisch onderzoek heeft uitgewezen dat de tombe oorspronkelijk volledig beschilderd is geweest.¹⁶ Daarnaast is het op basis van de steensoort en de overeenkomsten in afmeting zeer aannemelijk dat de tombe van Gwijde afkomstig is uit de beeldhouwateliers in Doornik. Deze waren ook verantwoordelijk voor de verwantschapstombes van zijn familieleden, waarop eveneens wapenschilden in polychromie waren aangebracht.¹⁷ De vraag is of de politieke boodschap van de tombe van Gwijde overeenkomt met die van zijn broer Jan II. Spreekt de tombe zich ook uit over het erfconflict, hoewel verwijderd van een publiek dat rechtsreeks betrokken was bij het conflict en dus een dergelijke ‘genealogie’ op de tombe wellicht moeilijk zou kunnen interpreteren? Nog niet alle betekenislagen van de wapenschilden op de tombe van Gwijde zijn volledig opgehelderd, maar verder onderzoek naar de heraldiek op de tombe kan daartoe een belangrijke aanzet zijn.

Tot slot

De specifieke casus van de tombe van Gwijde van Avesnes geeft aan dat in het geval van verwantschapstombes door het verlies van polychromie op een tombe ook vaak de oorspronkelijke boodschap verloren is gegaan. Voor de tombe van Gwijde geldt dat in de zeventiende eeuw de polychromie al zodanig vervaagd was dat Aernout van Buchel niet in staat was de boodschap van verwantschap op de tombe te interpreteren. Het technisch onderzoek is de eerste stap naar de ontcijfering van de boodschap van de Utrechtse tombe. Verder onderzoek naar onder andere heraldiek, de verbanden tussen de tombe van Gwijde en de tombes van zijn familieleden en het beoogde publiek zijn de vervolgstappen die nog moeten worden genomen.

Ook in een breder verband blijkt de verwantschapstombe, op basis van de analyse in de gravures van Gaignières, een populairder genre dan tot nog toe aangenomen. Waar in Utrecht in de zeventiende eeuw de polychromie vervaagd was, was dit op de tombes die in zeventiende-eeuws Frankrijk door de graveurs van Gaignières werden opgetekend vermoedelijk ook vaak het geval. De schatting van het aantal verwantschapstombes, gemaakt op basis van de gravures moet daarom worden uitgebreid. Niet alleen de aanwezigheid van wapenschilden, maar ook een indicatie op de tombe van waar eens wapenschilden of pleurants geplaatst zijn geweest vormt daarbij het uitgangspunt. Bij nadere analyse van de 1428 tombes opgetekend door Gaignières blijkt dat nog eens 106 tombes (7,6 procent) lege nissen of nissen met pleurants hebben, waar wapenschilden bij zouden kunnen zijn aangebracht in

15 Utrechts Archief, inv.nr. XXVII L 1. Aernout van Buchel, ‘Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa’, fol. 16v: ‘Et in vicino oratorio, aliud levato in tumulo priori simili epitaphium, literis non insculptis, sed pictis colore iam fugiente. Fragilis certe in tanta aetate memoria, adeo ut nomen, nisi annales nos id docerent, iam interiisset. Anno Domini millesimo trecentesimo decimo sexto, quarto cal. junii, obiit dominus (...) Est autem Guidonis Avenionensis.’

16 Het technisch onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; Frequin, ‘A voice from the grave’, 171.

17 V. Maliet, *Histoire et archéologie du couvent des Dominicains de Valenciennes* (Valenciennes, 1995) 49-85.

polychromie. Dit maakt dat ruim tien procent van de tombes weergegeven door Gaignières een verwantschapstombe zou kunnen zijn.

Ten slotte toont de casus van de tombe van Gwijde aan dat verder onderzoek naar de groep mogelijke verwantschapstombes nodig is. Ontcijfering van hun boodschap kan ons meer informatie verschaffen over het belang van afkomst, continuïteit van de dynastie en politieke verwantschap binnen de nagedachtenis. De tombe van Gwijde vormt een illustratie van de waarde naar onderzoek van specifiek polychromie op graftombes en daarmee naar de oorspronkelijke boodschap van deze tombes. Veel van de tombes en de fragmenten die ons nu nog resteren kunnen meer vertellen dan dat ze op dit moment doen.

158

Sanne Frequin MA finished a bachelor's degree in Art History at the University of Utrecht in 2007, followed by a research master in Art Studies at Amsterdam University. She graduated *cum laude* on a thesis entitled 'Les pleurants. Pourquoi pleurent-ils? Een onderzoek naar middeleeuwse grafsculptuur'. In 2011, she started working on a PhD thesis at the University of Amsterdam concerning the secular message displayed through the tombs of medieval Flanders and Hainaut (thirteenth and fourteenth centuries), titled 'Voices from the grave: rendering piety and propaganda through medieval tombs'.

Universiteit van Amsterdam, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam, the Netherlands – s.frequin@uva.nl

